

תנ"ך תושבע"פ ובירורי הלכה

הרב שאר-ישוב כהן
הרב הראשי וראב"ד חיפה

לע"נ
אחותי היקרה והדגולה
הרבנית צפיה גורן זצ"ל
שהלכה לעולמה ביום כ"ה אייר ה'תשס"ח

הלכה ומנהג בקביעת נוסח התפילה

פתיחה

חוברת זו של "שמעתין" מוקדשת לזכרו של מרן הרב הראשי לישראל, גאון ישראל והדרו, שר-התורה מוה"ר אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל - ראש ישיבת מרכז הרב, לרגל יום הזכרון הראשון לפטירתו ועלייתו לגנוי מרומים.

זכיתי להכירו מקרוב עוד משחר ימיו, בהיותו מן המצוינים שבתלמידי ישיבת חברון בירושלים. זכורני מעמד שביטא את הערצת חבריו ורבותיו אליו, עוד אז. היה זה בזמן "ההקפות" של שמחת-תורה, שב"ישיבת חברון" נהגו לערכן בשעות אחרי הצהריים, אחרי התפילה הקידוש והסעודה, עד שעת המנחה ועד בכלל. הזדמנתי להקפות אלו שהיו מופת לשמחת התורה ולומדיה בירושלים, באופן מרומם מאד, והנה אני רואה התקהלות של תלמידי הישיבה וכמה מרבותיהם, מסביב לאברך צעיר נמוך קומה, ולא בעל הופעה מרשימה במיוחד, חוץ מעיני הבערות כאש שריתקו את כל רואיו. הבחורים מסביבו, מנסים להרימו ולשאת אותו בכבוד על כתפיהם, אל מעגל הריקודים, והוא מסרב ומתעקש בסירובו, ואז בראותם כי לא יוכלו לו, פורץ אחד הרמיי"ם בקריאה-גדולה ונרגשת בשפת האידיש הליטאית המדוברת וכל בני החבורה חוזרים אחריו בקול גדול "ר' אברהם שפירא ואַקסט דער גדול הדור" - דהיינו שהוא "צומח להיות גדול הדור" - קריאות אלו נמשכו כמה דקות, עד שר' אברהם הצליח להחלץ מהמעגל שהקיף אותו, ויצא בזריזות מן האולם, כדי להמלט מן הכבוד ומן המעמד שהביך אותו.

אינני בטוח אם מעמד זה היה לפני או ממש סמוך אחרי חתונתו, לרעיתו הצדקת תבלחט"א מרת פנינה אחותו של רו"מ ישיבת מרכז הרב וחתנא דבי נשיאה מו"ר הגאון הרב שלום נתן רענן-קוק זצ"ל, חתונה זו הייתה את ראשית התקשרותו לבית מורשת אור ישראל וקדושו מרן הרב הראי"ה הכהן קוק זצ"ל. מה שזכור לי היטב, הוא מעברו לדירה צנועה מאד, ברחוב עובדיה בשכונת כרם-אברהם בירושלים, סמוך ונראה לבית כ"ק אאמו"ר הרב הנזיר הקדוש

זיע"א ברחוב עמוס שבאותה שכונה. באותם הימים, היה רגיל להכנס מפעם לפעם אל הקודש פנימה ולשהות ולעסוק במחיצתו של כ"ק אאמו"ר "הנזיר" (כך קראו לו בירושלים) בענייני פנימיות התורה ובפרדס הנסתר, מתוך יראת הכבוד והרוממות. ניכר היה שהאבדך הצעיר שלמד במשך שנים רבות בהתמדה "נגלה" והיה ידוע כבקי וחרף, סיני ועוקר הרים בכל סוגיות השי"ס הבבלי והירושלמי - מבקשת נפשו להכנס לפני ולפנים בכל חדרי תורה, ולעסוק גם בזוהר ובי"תקונים", ועוד ועוד. הוא בא ללמוד מפי מי שכידוע היה גדול מאד בשטח זה, ארי במסתרים, הלא הוא כ"ק מרן אבא מארי זצ"ל, שקרבו וחיבבו ואהבו מאד.

כאן אולי המקום להזכיר את קרבתו המיוחדת של גיסו של הגר"א שפירא הלא הוא הגאון ר' שלום נתן רענן-קוק זצ"ל לבית אבא מארי זצ"ל. הוא היה אחד משני המלווים של אבא מארי הרב הנזיר הקדוש זיע"א למדבר-יהודה, במסע המפורסם ש--כבר נכתב ועוד יכתב עליו רבות. הוא התגורר כבחור, תלמיד ישיבת מרכז הרב, בבית ההורים זצ"ל. אמי-מורתי הצדקת-הטהורה מרת שרה ני"ע, היתה מי ששידכה את הרב שלום נתן רענן זצ"ל עם מרת בתיה מרים ני"ע בתו האהובה של אור ישראל וקדושו מרן הרב זצ"ל. מביתנו יצא למלוך ל"בית הרב" ולישיבה הקדושה שהיה מסור לה בלב ונפש, וכיהן כמנהלה ממש, במשך עשרות שנים עד לפטירתו ביום י' בניסן בשנת תשל"ב. הורי זצ"ל היו בידידות רבה עם הוריו הרב יעקב אליעזר הרשוביץ זצ"ל איש המעלה, מיקירי קרתא דירושלים, אביה של מרת פנינה, אחותו של מרן הגרשי"נ זצ"ל הלא היא הרבנית פנינה שפירא תבדלטי"א.

חז"ל אמרו: "אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם (מעשיהם) הם זכרונם". מה גדלו דבריו ומעשיו של רבנו ראש ישיבת מרכז הרב זצ"ל: כתביו בהלכה ובאגדה, הנהגתו כרבה הראשי לישראל וכנשיא בית הדין הגדול, מאות התלמידים שהעמיד, מהם גדולי ישראל ומורי דרך היהדות הנאמנה לתורת ארץ-ישראל. יורשה לי אישית לומר שזכיתי לעמוד על ערכו וטיבו עוד כאבדך, חבר מכון הרי פישל, שאז היותי מנהלו בירושלים ועקבתי אחרי דברי התורה שיצאו ממנו כמעין המתגבר, הן בשיעוריו של מו"ר מרן הרב הראשי לישראל הגאון הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל בפני סגל חבורת האברכים חברי המח' לחקיקה תורנית, לדיינות ולרבנות של המכון, והן בימי שישי בשבוע בביתו של מרן הרב הרצוג זצ"ל בשכונת רחביה בירושלים שם התכנסו גדולי ירושלים מדי ערב שבת לעסוק יחדיו במלחמה של תורה. התקיים בהם "ואת והב בסופה" שאינן זייס משם עד שנעשים כאוהבים אלו לאלו" - כך היה מו"ר מרן הרב הרצוג זצ"ל מסכם את הדין ומאחל לכל הנוכחים "שבת-שלום" במאור פנים ובחיוך על שפתיו.

קרבת הדעת וקרבת הלב היו בינו לביין גיסי המנוח הרב הראשי לישראל מרן הגאון הרב שלמה גורן זצ"ל, ביחוד בימי שבתם יחד בבית הדין הגדול של הרבנות הראשית והמועצה העליונה של הרבנות הראשית. קרבנם אולי התחילה עוד בישיבת חברון שבירושלים ונמשכה כל ימי חייהם. על כן, מובטחני, שאעשה נחת רוח וכבוד לזכרו של מרן הגר"א שפירא זצ"ל, בפרסמי בתוך החוברת המוקדשת לזכרו, את הקונטרס בעניני נוסח התפילה, שאני מקדיש לעילוי נשמתה של אחותי הרבנית צפיה גורן זצ"ל-שזה עתה מלאו ימי השלושים לפטירתה.

מבנה ונוסח התפילה

אני מקדיש קונטרס זה לעילוי נשמת אחותי היקרה והדגולה הרבנית צפיה גורן ע"ה שהלכה לעולמה ביום כ"ה אייר התשס"ח.

יש משמעות מיוחדת להקדשה זו, כי כידוע, בעלה המנוח, גיסי שר התורה מרן הרב הראשי הגאון הרב שלמה גורן זצ"ל, הקדיש מאמצים מרובים להכנתו ועריכתו של סדור תפילה בנוסח אחיד עבור צה"ל וכן הגדה של פסח - בנוסח אחיד עבור חיילי צה"ל, והסדרים הצבאיים. זכיתי לעזור על ידו בעבודת קודש זו, והנושא של קונטרס זה "הלכה ומנהג בקביעת נוסח התפילה", נידון בזמנו בינינו כמה וכמה פעמים.

אין ספק שזכותה של אחותי הרבנית צפיה נ"ע בכל עבודת הקודש של בעלה, הרב זצ"ל היא גדולה מאד. יהי רצון ויהיו הדברים כבוד לזכרה ולזכר בעלה גיסי והרב זצ"ל, ולעילוי - נשמתם, אמן כן יהי רצון.

*

נפתח בציטוט דברי הרמב"ם, בנושא, שדעתו, כידוע, היתה, שהתפילה היא מצות עשה מן התורה. כידוע הרמב"ן חולק עליו וסבור שכל נושא התפילה הוא מצות חכמים בלבד. אבל, גם הרמב"ם, שדעתו, שעיקר התפילה היא מצוה מן התורה סובר, בכל-זאת, כי המבנה והנוסח וקביעת סדרי התפילה, הם מיסודם של חכמים - שקבעו לנו את סדר התפילות זמניהן ונוסחיהן.

זה לשון הרמב"ם בפ"א מה' תפילה הלכה א'. "מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר "ועבדתם את ה' אלקיכם" (שמות כ"ג כ"ה) ומפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה שנאמר ולעבדו בכל לבבכם (דברים י"א י"ג) ואמרו חכמים איזו היא העבודה שבלב - זו תפילה.

אח"כ מוסיף הרמב"ם: "ואין מניין התפילות מן התורה (דהיינו מה שהיום אנו עושים, שחרית מנחה וערבית בכל יום) ואין משנה (או מטבע) התפילה הזאת מן התורה (דהיינו הנוסח - מטבע הלשון מן התורה) ואין לתפילה זמן קבוע מן

התורה וכו' אלא חיוב מצוה זו כך הוא: שיהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום, מגיד שבחו של הקב"ה ואח"כ שואל צרכיו שהוא צריך להם, בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כחו.

*

נמצינו למדים:

מן התורה - אין מטבע (נוסח) קבוע לתפילה ובאיזה נוסח שיזדמן לאדם להתפלל יוכל להתפלל. שעיקר המצוה שיהא האדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל ומבקש צרכיו, שהוא צריך להם, בבקשה ובתחינה ובכונה גמורה, אם מעט ואם הרבה, יעלה לרצון וירצה, ונותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו. (עיין רמב"ם פ"א תפילה ובכ"מ שם: חינוך מ' תל"ג ובקריית ספר להמב"יט אבודרהם סדר תפילות חול שער ב': וע"ע מג"א סימן ק"יו סק"ב לגבי תפילת נשים).

רבינו בחיי בפרושו לתורה בספר דברים שם כותב על הצד ההיסטורי: ומימות משה עד אנשי כנסת הגדולה היתה התפילה בישראל בלתי מסודרת בתקון שוה לכלן, היה כל אחד מתפלל ועושה מליצה לעצמו כפי ידיעתו וחכמתו (י"א י"ג).

אנשי כנסת הגדולה הם שתקנו להם לישראל ברכות ותפילות וסידור התפילה ושמונה עשרה ברכות על הסדר. ותקנו ברכות רבות ותפילות אחרות, אשר הן בפי כל ישראל סדורות כדי שתהיה התפילה מסודרת בפי כל ותקנוה בלשון פשוט ומובן, ושיהיו כל ישראל שוין בה. ואחרי שכך תקנו, לכאורה, אין לשנות נוסח התפילה או במטבע הברכה אך הדברים אינם פשוטים כל עיקר.

*

בענין זה חלו התפתחויות שונות במשך הדורות בקהילות ישראל השונות נתחיל לתארן מבראשית:

ישנן תפילות שהתפללו חכמי המשנה והתלמוד ז"ל, וכן תקנו ברכות לפסוקי דזמרה לפניהם ולאחריהם (ברוך שאמר, וישתבח והמזמורים שבין שתי הברכות) וברכות לקריאת שמע שחרית וערבית, וכל כיוצא בהן. והרבה סודות ורמזים בנוסח התפילה ופיוטים שתקנו לאמנם.

אך במשך הדורות התפתחו נוסחים שונים של תפילה שאמנם רב השווה שבהם, ועולה על השינויים, אך יש בהחלט, שנויים מנוסח לנוסח.

האר"י הקדוש זיע"א גילה לנו שברקיע יש שנים עשר חלונות כנגד שנים עשר שבטי יה, ותפילתו של כל שבט ושבט עולה דרך השער המיוחד לו, כפי שורש ומקור נשמת השבט ההוא.

וכבר כתב בענין זה מרן "החפץ חיים" זיע"א: "מלכותא דרקיעא כעין מלכותא דארעא", וכמו שלמלך בשר ודם יש חילות רבים וכל אחד עובד את המלך

בעבודתו המיוחדת לו, כמו כן למלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שאנחנו בני ישראל צבא השם מתחלקים לצבאות וחילות שונים ואך מטרת כלם היא אחת "יהי כבוד ה' לעולם".

אם להמשיך במשל זה, אפשר לומר, שכמו שבצבא אין אף אחד רשאי לעבור מרצונו החופשי מיחידה ליחידה - מחי"ר לצנחנים או לשריון, או מחילות היבשה לחיל הים או לחיל האוויר - כך בענין נוסח התפילה - באופן עקרוני אין אדם רשאי לשנות מן המנהג שקיבל מאבותיו והנוסח שקיבל מהם. לכל אחד הייסודי של ו"המחזור" שלו, ולעולם אל ישנה אדם ממנהג אבותיו וכבר אמרו חז"ל "כל הפשנה ידו על התחנתנה" (בי"מ ע"ו במשנה). אמנם בציבור קובע המנהג של המקום שהחזיקו בו מתפלליו או הרב של הקהילה - והמזדמן לעבור לפני תיבה ולומר קדיש ותפילות ציבור, אל ישנה מנהג המקום.

כאן המקום להזכיר כמה מאמרים של חז"ל, על חשיבותו של המנהג, כגון בענין חליצה: הנעל או הסנדל - "ענהג פנטל את ההלכה" (לשון תלמוד ירושלמי יבמות פ"ב ה"א) ובבבלי שם "וגם אם ינוא אליהו ויאפר וכו' אין שופעין לו שכבר נהגו בעם (יבמות ק"ב א') - בלשון הירושלמי מודגש "שהרי הרבים נהגו", דהיינו דבר שנהגו בו רבים אין לבטלו - כמובן מדובר שנהגו כך, ע"פ הוראת חכם מוסמך!

חשוב לציין כי למרות השינויים הרבים ולמרות הנוסחים השונים ההבדלים בנוסח התפילה של העדות השונות אינם עקרוניים ברובם, ותבניות התפילה היסודיות מונחות ביסוד כולם. אמנם, חלק מנוסחי התפילה המקומיים נשכחו עם התפוררות הקהילות או בעקבות תפוצתן של מהדורות מודפסות.

להלן נסקור בקצרה את התפתחות והתמסדות הנוסחים עם הדפסת סידורים - שנהפכו להיות נחלת הכלל. אנו מכירים בעיקר את הנוסחים הבאים:

העדה	הנוסח
האשכנזים החסידיים	נוסח "ספרד" שמבוסס על סידור האר"י
האשכנזים המתנגדים	נוסח "אשכנז" שמבוסס על סידור הגר"א
בני עדות המזרח	נוסח "ספרד ועדות המזרח" מבוסס על סדר רב עמרם גאון וסידור רב סעדיה גאון
יוצאי עדות תימן	מבוסס על ה"תכלאל"

ראוי להוסיף כי רבים מחכמי ישראל העירו על דיוקי מנהג ולשון בנוסחים הקיימים! ראוי לציין כי בנוסחי עדות המזרח, ואחריהם - בנוסח חסידות חב"ד, שולבו בתפילות דקדוקים ותיקונים לפי מסורות האר"י.

מבחינה היסטורית חשוב לציין כי:

* סידורי תפילה החלו להופיע רק בתקופת הגאונים. דהיינו גאוני בבל - אחרי חתימת התלמוד.

* הסידורים הראשונים היו בכתב יד והם נועדו לשימושם של החזנים בבתי הכנסת, בעיקר בחגים שנוסח התפילה בהם לא היה שגור.

* רק בהמשך החלו לכתוב גם את סדר התפילות של שבתות וימות החול.

* הסידור היה מהספרים הראשונים שנדפסו ומאז הופיע במתכונות שונות.

הסידור הראשון הידוע לנו כיום, הוא של רב נטרונאי גאון, ששלח לקהילת אלסאנו שבספרד. אחריו בא סידורו של רב עמרם גאון, שנכתב עבור קהילת ברצלונה שבספרד. עותקים ממנו נשלחו לתפוצות ישראל והוא נעשה הבסיס ליצירתו של נוסח התפילה של קהילות ישראל, רבות.

סדר תפילות אחר ערך רב סעדיה בן יוסף גאון.

הסידור של הרמב"ם מופיע בספרו ה"יד החזקה, דהיינו ב"משנה תורה" לרמב"ם, יש סדר תפילות לכל השנה - וזה מקור חשוב ביותר.

מבית מדרשו של רש"י יצא "סידור רש"י" העוסק בהלכות התפילה. (ראה

"מחזור-זיטרי" המיוחס לתלמידיו של רש"י)

כמו כן נשתמרו כתבי יד קדומים של סידורים לפי מנהגי ספרד, איטליה, ארצות הבלקן ועוד.

בלט בייחודו הוא סידור ה"יתכלאל" התימני.

לימים נכתבו לסידור התפילה פירושים רבים, בהם פירושי אבודרהם, נוסח

האר"י "אוצר התפילות", "עץ חיים" על ה"יתכלאל" התימני, "עולת ראיה" של אברהם יצחק הכהן קוק ו"נתיב בינה" ועוד.

בצה"ל התעוררה בעיה, מיוחדת לגבי קביעת הנוסח של התפילה משום שחיילים בני כל העדות מתפללים כולם יחדיו. לפתרונה של בעיה זו ערך גיסי המנוח הרב הצבאי הראשי דאז, מרן הגאון הרב שלמה גורן זצ"ל עוד לפני כחמישים שנה, "נוסח אחיד" של "סידור תפילות לחייל". אני זכיתי להשתתף אתו בחיבור הסידור האחיד, ובחיבור הגדה לפסח האחידה - והעקרונות לפיהם נהג הם נושא לדיון מיוחד.

כאמור, הנוסח הותיק ביותר הוא נוסח א"י - שהפך במעברו דרך איטליה ומשם צפונה ומערבה - לנוסח אשכנז. מעשה שהיה כך היה: (הערה: בהכנת הסקירה ההיסטורית נעזרתי הרבה בספר "נתיב-בינה" שחיבר החכם השלם הרב ישכר יעקבסון זצ"ל ועוד מאמרים של חוקרי התפילה בדורנו. יישר כחם. סקירה זאת הוכנה לצורך הרצאה לפני כנס גבאי בתי הכנסת בחיפה והספרים וכן והמאמרים שהשתמשתי בהם, לא כולם כעת בידי ואתם הסליחה. אזכיר

את הספר החשוב "שרשי מנהג אשכנז" שיצא לאור בבני ברק מאת הר"ד דבליצקי שליט"א לפני כמה שנים שגם הוא כרגע אינו תחת ידי. יישר כוחו). מאז גלו אבותינו מארץ הקודש בחורבן בית שני, לא פסקה מהם תורה. באו לאיטליה של טיטוס, ותורה עמהם; נדדו משם צפונה לאשכנז, ותורה עמהם. בכל דור שמרו עליה חכמי התורה, טיפחוה והאדירוה. השם 'אשכנז' מציין את גרמניה ושאר הארצות הדוברות גרמנית. כיום מכנים את יהודי אירופה כולה, להוציא בני ספרד ופורטוגל, בשם 'אשכנזים', בגלל מוצאם ושרשי מורשתם במדינות אשכנז.

בין האשכנזים בימינו ידועים שני מנהגי תפילה: 'נוסח אשכנז' ו'נוסח ספרד'. הגדרות אלה מתייחסות לנוסח תפילות הקבע, שהן כאמור מתקנת רבנן. מבחינה היסטורית 'נוסח אשכנז' הוא הנוסח הותיק של יהדות אירופה (מלבד בארצות הספרדים - ספרד פורטוגל, האיים ואח"כ צפון-אפריקה).

בעת החדשה, כאשר התפשט במזרח אירופה נוסח תפילה חדש, אשר כונה בפי מתפלליו 'נוסח ספרד' (היות והוא מבוסס במידה רבה על נוסח הספרדים), הדבר עורר חילוקי דעות, אם מותר לשנות מנהג כה מהותי שמוצאו מחז"ל. בכל ארצות אירופה התעוררו חכמים מבין גדולי הדור להסתייג מכך, כמו למשל רבי יחזקאל לנדא בעל 'נודע ביהודה' שטען בתקיפות: 'נוסח שלנו, אשכנזים - תורה היא, ואף על פי כן הספרדים יחזיקו במנהגם, ויש להם על מה שיסמוכו, ולעולם אל ישנה אדם ממנהג אבותיו. אבל מה שהחדשים מקרוב באו לשנות במדינות הללו מנהג אבותינו הקדושים, המה לדעתי פוגמים בכבוד רבותינו בעלי התוספות והרא"ש, ועתידיים ליתן את הדין, ואין כאן אהבה אלא שנאה, וילתאוה יבקש נפרד, ועליהם אני קורא: 'ולמשנאי אהבו מות', ויהמשנה ידו על התחתונה'.

(צל"ח ברכות י"א ד"ה תנ"ה).

סוגיא בפני עצמה הוא ענין הפיוטים ביחוד בימים הנוראים שעורר מחלוקת גדולה על המתח שנוצר בתחום זה, יעידו דברי 'המשנה ברורה' שמסכם את דעותיהם של ראשי המדברים בסוגיא זו: "מה"ר חיים ויטאל כתב בשם האר"י, שלא היה אומר פיוטים ופזמונים, אלא מה שסדרו הראשונים, כגון הקליר, שנתקנו ע"ד האמת, וכן לא היה אומר יגדל. ומ"מ העיד בנו של מהרח"י על אביו, שכשהיה ש"ץ בקהל בימים נוראים, היה אומר כל הוידוים וכל הפיוטים. וישמע חכם וממנו יקח חכמה ומוסר השכל, שלא לשנות המנהגים. ובשליה האריך בשם כמה גאוני, שמצוה לומר פיוטים, וכשפייט רבי אלעזר הקליר 'וחיות אשר הנה מרובעות לכסא', וכו' [פיוט של קדושת מוסף ברי"ה], להטה אש סביבותיו". (משנה-ברורה סימן ס"ח ס"ק ד')

חמורה ביותר היא אזהרתו של רבי יהודה החסיד כתב ב'ספר חסידים': (ספר חסידים סימן תר"ז). "ויש שימות, שמשנה מנהג הראשונים, כגון פיוטים,

שהורגלו לומר קרובץ דרבינו משולם, שאחד אמר קרובץ אחרת ומת בתוך שלשים יום".

רבי יואל סירקיס בעל 'בית חדש' אישר את חומרת הענין, בהעידו כי "אחד היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרובץ בקהלו, ולא הוציא שנתו!". ראה בטושיע או"ח סימן ס"ח שכולו מוקדש לנושא זה, שנחלקו בו ראשונים ואחרונים בסוגיא זו נהרא ונהרא ופשטיה ובא"י רבים נוהגים להשמיט הפיוטים בברכות ק"ש ובתפילות שחרית ומוסף של החגים וימים הנוראים.

מעבר לחשיבות שבעצם אמירת פיוטים, מצאו כמה פוסקים הצדקה לדבקות עקשנית בסדרי פיוטים וסליחות מקומיים, כשהם תומכים את דעתם בנימוקים שמוצאם בתורת הסוד. רבי ידידיה טיאה ווייל, בנו של היקר בן נתנאל ויורשו ברבנות קארלסרוה, כתב בהסכמתו ליסדר סליחות מכל השנה כמנהג (אלזאס), שנדפס בקארלסרוה תקנ"ח, את המילים הבאות: "נהרא ונהרא פשטי, בעניני תפלה וסליחות ברהטים, ובפרט במדינות עלזו מנהגם מסודרים ומשונים, משאר מדינות אשכנז בכל ענינים, וחלילה לבטל מנהגם כאשר הם מקובלים מדורות ראשונים, כי לכל מנהג יש שער למעלה בשמי העליונים".

חשיבותו של מנהג אשכנז

אותו יחס של כבוד, ואותה חרדת קודש בפני מנהג אשכנז, הנמצא בדברי ה"חתם סופר", (ראה תשובותיו או"ח סימן ט"ו ועוד וגם בצואתו) מהוה ביטוי להשקפת עולמם של רבים מגדולי ישראל אשר הכירו את מנהג אשכנז, ועוד בזמנים קדומים נמצאו לו דוברים נלהבים שהעלו אותו על נס, וראו במנהגי ארצות אחרות סטיה מן המסורת הצרופה. הרמב"ם, כבר כתב על בני מערב אירופה כי הם "בריאם מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם, ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון השי"ס".

חכמי אירופה שהכירו מקרוב את ההבדלים הפנימיים בין מנהג רינוסי לבין מנהגי ארצות אירופה האחרות, הביעו את הערכתם היתירה למנהג הרינוסי. רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרועי' מוינה, שהיה יליד בהמיה ולמד בישיבות גרמניה, נשאל פעם על מה סמכו אותם 'שוטים', כדברי השואל, המקדשים בבית הכנסת, גם כאשר אין אורחים מצויים שם. בתקופה ההיא היה הקידוש בבית הכנסת מקובל בכל הארצות, אך היות שגם באשכנז נהגו כך, ראה 'אור זרועי' בדברי תלמידו עלבון מיוחד למסורת אשכנז, והדבר חרה לו היטב, כפי שנראה בדברי תשובתו:

"ואשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת, אחרי שאין יכולין לצאת באותו הקדוש, ואורחין אין כאן, צר לי עליך והיטב חרה לי, כי נתת את פיך להחטיאך, ותמיה אני על חכם ונבון כמוך שהיית רשאי להוציא דבר מפיו. הלא ידעת כמה גאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגנצא ושבזרמשא ושבשפירא, הלא משם יוצאת תורה לכל ישראל, הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושכלל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו, נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים וקדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם: 'שוטים!' והלכה אומרת, ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוחי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר רק הוא, ואם הוא רק, מחסרי הבינה ומריקני המוח הוא ריק, שאבותינו נהגו כדן וכתורה".

כאן הלך היאור זרועי וביאר שהקידוש בבית הכנסת לא ניתקן מעיקרו עבר אורחים, אלא לקידוש היום ברבים. תוך הסתמכות על כמה גמרות בירושלמי הוא זרע אור חדש על ההלכה כפי שהיא נמצאת בכבלי במסכת פסחים. בסוף דבריו חזר להוכיח את שואלו: "ואתה איש חכם ונבון... תהיה דעתך נמוכה, נגד רבתיך נוחי נפש, למען תאריך ימים ושנים בעסק התורה ובקיום המצות".

אולם קנאות של ממש למען המסורת האשכנזית, אנו פוגשים במאבק של חסידי אשכנז בסדר התפילות שנהג בצרפת ואנגליה. בהשוואה לנוסח התפילה האשכנזי, מצויות בנוסח הצרפתי-אנגלי הקדום, תוספות מילים במקומות שונים. מסתבר שהיו באשכנז אנשים שחשבו את הנוסח הצרפתי-אנגלי לעשיר או מעולה יותר משלהם, והחלו להתפלל על פיו. תופעה זו קוממה את חסידי אשכנז, ובמילים חריפות הזהירו מפני שינוי הנוסח. בקשר לתפילות ראש השנה, בה היו ההוספות הצרפתיות מרובות יותר, אנו מוצאים ב'סידור חסידי אשכנז' את האזהרה הבאה:

"המוסיף וגורע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה. וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ולהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי-הים שמוסיפים בה כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא תחשב לנפש נמסרו להם טעמי התפלה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונוים הסודות והטעמים, עד שבא רבינו הקדוש, רבינו יהודא החסיד ז"ל, והוא מסרם לאנשי משפחתו החסידים בכתב ובעל פה... וכתב רבינו החסיד ז"ל: המוסיף בתפילה אפילו אות אחת, עליו ועל כיוצא בו נאמר: 'נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה' (סידור ר' שלמה מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכ"א).

ממרוצת דברי חסידי אשכנז, עולה שלא היתה להם כל ביקורת על הנוסח הרווח באשכנז, וכי הוא עלה יפה עם הטעמים והסודות שבידי החסידים הללו.

בעיני חכמי אשכנז היתה עדיפות מכרעת למסורת אבותיהם על פני מסורות אחרות, בעיקר ביחס למסורת ספרד, שעל פניה העדיפו אפילו את המסורת הצרפתית.

דברים ברוח זו השמיע הרא"ש, שנאלץ לברוח מגרמניה ולהתיישב בספרד. כאשר נשאל במקום מגוריו החדש על כשרותו של עוף - כידוע נאכל עוף רק על פי מסורת המעידה על טהרתו - ולעוף זה היתה מסורת מקומית על היותו טהור, השיב:

"דע כי אני לא הייתי אוכל על פי מסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלני וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת" (שו"ת הרא"ש כלל כ' אות כ').

דבריו הקצרים, אך רבי המשקל, של הרא"ש, הותירו רושם בדורות הבאים, והם צוטטו לא אחת בספרי הפוסקים, ביניהם גם עמוד ההוראה הספרדי מרן הי"בית יוסף, שהביא את דברי הרא"ש הללו במלואם פרשנות היסטורית לדברי הרא"ש, נתן לנו רבי יעקב עמדין בסידורו הידוע:

"בני אשכנז מוחזקין בקבלתן, כמו שכתב הרא"ש בתשובה, יותר הרבה מהספרדים, עם שנודע גועם מגלות ירושלים, גם היו להם גאוני בבל, מורים ומלמדים, כגון ר' משה ור' חנוך בנו, ומן אז והלאה העמידו תלמידי חכמים גדולים בתורה, אך קודם זה היו ריקנים מאד, לא נתפשט ביניהם התלמוד לפני זה כלל. מה שאין כן בני ישראל שבאשכנז, שלא פסקה מהם ישיבה דור אחר דור מימות החורבן, נתנו נפשם על ידיעת ושמירת התורה כמשפטה וכהלכתה, על כן בודאי קדמו להם בידיעת פרטיה על הנכון" (סדור עמודי שמים, אלטונא תק"ה, דפים תיא-תיב. דברים אלה צוטטו בשלימותם בשו"ת מכתב סופר, סי' ב' ד"ה וכבר).

דברי הרא"ש, הפכו בידי מהרי"ל לכלל גדול בהלכה והוראה לרבים. באחת מתשובותיו כתב מהרי"ל: (שו"ת מהרי"ל סימן צ"ה). "מסורת דין עדין, דכהאי גוונא כתב הרא"ש בתשובתו... הילכך ניסמי מסורת אחריני מקמי מסורת דין", (נדחה מסורת אחרת מפני המסורת שלנו).

מנהגי פולין בספרי הרמ"א

בתקופה מאוחרת יותר, כאשר התפתח במהירות מרכז תורה חדש בפולין, עמד מנהג אשכנז מול מתחרה חדש, שאיים על עצם קיומו. פולין היתה למרכז תורה רב-עצמה, שעלה בגודלו על המרכז הישן באשכנז המדולדלת מיהודיה. פולין היתה למטרופולין של תורה, וקולם של חכמיה החל להשמע בכל הארצות.

ביחוד התקבל כפוסק רבינו הרמ"א, שספריו בהלכה וביחוד הגהותיו על השו"ע שפרש עליו "מפה" - נתקבלו כמחייבים בהלכה עד שאמרו עליו "ובני ישראל יוצאים ביד רמה" (שמות י"ד ח'). הדבר בא לידי ביטוי מובהק בספרו של אחד מגדולי רבני גרמניה בעת ההיא, רבי יצחק מזיא זצ"ל (שו"ת יפה נוף סי' ד' עמוד קל"ו):

"נשאלתי, אי יש להורות אחר שו"ע דמהר"מ איסרליש ז"ל, מאחר שקיבץ כל חומרות של הבתראים, וכל מנהגי המדינות והארצות שלנו, כאשר נמצא בהקדמתו. תשובה. אומר אני, בודאי הגון מעלתו, אין לה ערך ושיעור... ושולחנו ערוך בכל מיני מטעמים, אליבא דרבתינו אשר אנו במדינת אשכנז מימיהם שותים". רבי יצחק מזיא המשיך למנות את יתרונותיו של השו"ע עם פסקי הרמ"א, אך גם לא הסתיר את חששו מן השימוש בו, על ידי מי שאינו מורה הוראה מובהק, כי מחמת קיצור דבריו של הרמ"א, וחסרון המשא ומתן ההלכתי, עלולים המשתמשים בו להיכשל בהלכה.

הלוחם הגדול ביותר נגד חדירת מנהגי פולין לאשכנז, היה דוקא אחד מחכמי פולין. רבי חיים בר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג. הוא היה חברו של הרמ"א מימי למודם המשותף בישיבת רבי שלום שכנא בלובלין. הוא חיבד השגות על ספר יתורת חטאתי של הרמ"א, בשם 'זויכוח מים חיים', וחיבר להם הקדמה ארוכה, בה נימק את עיקרי התנגדותו לדרכו של הרמ"א בהלכה. בהקדמה זו השתדל ר' חיים לעקור את הדעה שנשתרשה, כאילו ספרי הרמ"א מייצגים גם את מנהגי אשכנז. "הקדמתי את עצמי להסיר ממנהגי מדינת פולין", כתב, לא הפולנים מוסמכים לדבר בשם מנהג אשכנז, כי "מי יוכל לברר לנו עיקר מנהג בני אשכנז - כמוהם. כי הם [=בני אשכנז] ינחו וישקטו תהילה לא-ל על שמריהם. שם חכמה, שם הועד מקדם קדמתיים". כלומר, בני אשכנז לא היגרו ממקום למקום באופן שחלקים ממסורתם יכלו ללכת לאיבוד, כדרך שאירע לאחרים. הוא המשיך וטען:

"כמו שהרב [רמ"א] ז"ל היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני מדינתו ממנהגי בני מזרח, כמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין. שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג ארץ ישראל, כל שכן שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין".

ר' חיים סבור היה שהרמ"א עצמו לא התיימר כלל לכפות את מנהגי פולין על ארץ אשכנז, ורק המדפיס הוא זה שהציג את ספרו של הרמ"א כאילו הוא משקף גם את מנהגי אשכנז, כדי להגדיל את מספר הקונים בכל ארצות אירופה. ציין זאת ר' חיים בכתבו: "הנה הרב [רמ"א] עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו, ולא זכר מנהג אשכנז כלל... אכן המדפיס הוסיף מדלילה, והזכיר גם כן אשכנז בפירוש בדף הראשון, כי עיני הקונים לעולם ישוטטו בתחלת הספר ובזה הרבה לו קונים בכל המדינות".

יצויין, כי הצביון הכללי של בתי הכנסת בכל קהילות אשכנז היה זהה למדי, וצביון זה נשמר גם בקהילות שנהגו כמנהג מרכז אירופה ושבהן התפללו מתוך מחזורי 'מנהג פולין'. ההבדלים הסלטים ביותר בין 'מנהג אשכנז' המובהק לבין מנהג אשכנז הקרוי 'מנהג פולין' היו בסדרי הפיוטים והסליחות. חלק נוסף של ההבדלים בין פפד"מ לקהילות שלא נהגו כמותה, הם שינויים שאומצו באותן קהילות בתקופות המאוחרות בניגוד לפפד"מ שהתעקשה על המשכת מורשת הקדמונים.

יהודי אשכנז בתקופת הראשונים התפללו מתוך ספרי תפילה ומחזורים שנכתבו בידי סופרים על גבי קלף. המונח 'תפילה' בספרי רבותינו הראשונים וכן בשפת הדיבור החיה של יהודי אשכנז עד הדור האחרון, מציין 'סדור תפילה'. גם בתקופה מאוחרת, כאשר כבר היו מצויים סדורים ומחזורים מודפסים, מזה מאות שנים, ויד כל אדם משמשת בהם, נהגו בקהילות הותיקות, להעמיד לרשות הש"ץ סדור מיוחד הכתוב על קלף בכתב יד של סופר. ניתנו לכך טעמים אחדים, האחד, שבכתיבה זו ניתן להקפיד על נוסח הקהילה המדויק, בלא להזדקק לנוסחאותיו של המדפיס. דבר זה היה חשוב במיוחד בקהילות אשכנז העתיקות, שהקפידו לשמור על מסורת הקדמונים. טעם נוסף, שסידור כזה הוא תמיד רכוש הקהילה וראוי לו לש"ץ להשתמש בסדור ששייך לצבור כולו. עוד יתרון היה לסדורים אלה, שהם היו בכתיבה ממש עם אזכרות שנכתבו לשם קדושה, ולא דפוס שנחלקו בו הפוסקים אם דין 'כתבי לו. בם, מטעם זה גופא היו שערערו על כתיבת סדורים והעדיפו את המודפסים, שהרי מדינא דגמרא היה אסור לכתוב סדורים כלל, "דכותבי ברכות כשורפי תורה" (שבת קט"ו ב').

כתיבת סדורים אלה עבור שליחי הצבור נחשבה למצוה גדולה, והיו רבים שמוציאין ממון הרבה לכתוב לכתוב התפלות ומכלים ממונם בכך". יוקר ההוצאה של כתיבת סדור כזה, גרמה לכך שבני קהילות אחדות נאלצו ליטול את תשלום הסדור "ממענות הצדקה".

בם, הציבור הרחב נאלץ להסתפק במחזורים שיצאו בבתי-דפוס בערים שונות, כגון ויניציאה, זולצבאך, אמסטרדם, מיץ ועוד. בשנת תק"ס החלו להופיע הסידורים 'שפה ברורה' ו'שפת אמת' של רבי בנימין וולף היידנהיים בעיירה רעדעלהיים.

הדבר לא ידוע כיום, שנוסח סידורי רעדעלהיים מאת החכם ר"יו היידנהיים זצ"ל לא התקבל בפפד"מ, מפני שהוא שינה מנוסחי הקדמונים. הוא הלך בכמה דברים אחר המשכיל יצחק סאטאנוב ז"ל. וכך כתב רוו"ה בהקדמתו למחזור של פסח: "וזאת לדעת, כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל זיעתר יצחק, והדפסתי רוב הנוסחאות על דעתו והכרעתו".

מלבד זאת רוו"ה מערב לעתים בנוסח אשכנז המובהק את נוסחי ספרד

ופולין. את הנוסחים החדשים בסידור רעדעלהיים מיאנו לקבל שומרי מסורת אשכנז המובהקים בפפד"מ. אם נעיין בספר המנהגים החשוב ביותר של פפד"מ שנכתב בדורות האחרונים, הוא ספר 'דברי קהלת' של רבי שלמה זלמן גייגר, נמצא שהשיג על נוסחיו החדשים של היידנהיים בסידורו ובמחזוריו, בעשרות מקומות!

בדורות האחרונים הורגלו בני פפד"מ להשתמש בסידוריו, בהיעדר סידור משובח הימנו, אך הגיהו בהם בכתב ידם את הנוסח מתחילת הסידור ועד סופו, ורק מקצת הגהות אלה, הגיעו לדפוס בשולי דפוס רעדעלהיים המאוחרים, וגם אלה לא כולם מדוקדקים. הם נמסרו לדפוס על ידי חברי הקהילה הכללית שלא פרשה מהרפורמים, ומשקפים כנראה את מה שנשמר אצלה.

מרב החת"ס שיבח את רו"ה על הגהת הפיוטים ותרגומם, שאלמלא הוא נשתקעה אמירת הפיוטים בדורות הללו. אך לא הזכיר בשבחיו את איכות נוסח הסידור. כך כתב:

"החכם השלם מו"ה וואלף היידנהיימר שי... כילה כמה זמנים בהגהת הפיוטים ולתרגמם בלשון אשכנז, ואלמלא הוא הפיוטים כבר נשתקעו ולא נאמרו בדורות הללו, כידוע, והוא טרח וקיבץ כמה ספרים למאות הנצרכים לזה העסק, והוציא ממון רב... וגאונינו רבותינו חסידי אשכנז צ"ל קבעו שכרו למינקט ליה שוקא על כ"ה שנין שלא ישיג אחר את גבולו" (שו"ת חת"ס, חו"מ, סו"ס ע"ט). גם ההסכמות משאר גדולי דורו שקיבל רו"ה, היו על מפעלו בשיקום הפיוטים במחזוריו, תרגומם בתוספת ביאורים נפלאים, אך לא נזכרת אף מילה אחת על הסידור שלו ונוסח התפילות שהציע במחזוריו.

'סידור רעדעלהיים' שימש כמופת לסידורים רבים במערב אירופה ומזרחה, ויש שהעתיקו את הנוסח שלו בשלימות, כמו סידור 'תפלת ישראל' של רבי יחיאל מיכל זקש, שנפוץ אף הוא בגרמניה. תפוצתם העצומה של סידורים אלה גרמה לשינוי הנוסח הישן בקהילות קטנות ובינוניות, שנשענו בלעדית עליהם, אך לא בקהילות גדולות ומדקדקות, כמו פראנקפורט דמיין. בקהילה זו דחו את חידושי ושינויו של היידנהיים, והמשיכו כבעבר להתפלל לפי נוסחי התפילה העתיקים כפי שנשמרו בסידורים הישנים. סידורו של הש"ץ בפפד"מ היה כתוב לפי הנוסח המקובל, ובני הקהילה מביני התפילה כאשר רכשו סידור רעדעלהיים הגיהו את העותק הפרטי שלהם על פי מנהג פפד"מ.

מקצת הגהות אלה - מקצתן בלבד - נדפסו בסופו של דבר בשולי העמודים במהדורות המאוחרות של סידור 'שפת אמת'. רוב המאפיינים המובהקים של סידורי מנהג אשכנז הישן לא נזכרו בהגהות אלו. למשל בתפילת ערבית של שבת צויין כי בפפד"מ נוסח הברכה המסיימת את 'השכיבנו' הוא: 'פורש סוכת' (ולא 'הפורש' כנוסח הספרדים). אך באותה מידה מנהג אשכנז הישן הוא - והדבר

לא צוין בהגהות הללו - לומר בברכת 'ברוך שאמר': 'אב הרחמן' (ולא 'האבי' כנוסח הספרדים). ועוד יזכר לדוגמא כי בסידורי אשכנז המובהקים לא מופיע נוסח 'לעולם יהא אדם ירא שמים' לאמירה, אלא ככותרת המסבירה את הצורך באמירה שאחריה; ברכת התורה נקבעה מקדם במסורת אשכנז להיאמר לפני פרשת התמיד (ולא אחר ברכת 'אשר יצר' באופן המונע מברכת 'אל-הי נשמה' להיות ברכה הסמוכה לחברתה) ובסידוריה לא נדפסו כלל נוסח ברכת כהנים ומשנת 'אלו דברים', שהם סדר הלימוד שהיה מקובל בארצות המזרח במקום סדר הקרבנות המקובל באשכנז; אין בסידורי אשכנז המובהקים את המנהג הספרדי לומר 'מוזמור שיר חנוכת הבית', שאמירתו באשכנז לפני ברכת 'ברוך שאמר' נחשבת להתעלמות מההלכה שברכה צריכה להיאמר 'עובר לעשייתך'; בסוף 'עלינו' נשמטו במנהג אשכנז הפסוקים שנוספו על פי מנהג הארז"ל אחר המלים 'תמלוך בכבוד', פסוקים שאינם במנין האותיות המדויק של תפילה זו על פי סוד במסורת חסידי אשכנז. הדפסתם של נוסחים אלה ואחרים ללא ציון כלשהו שאין זה המנהג הישן, ולעתים אף מנוגד לו, גורמת למתפלל לחשוב שהללו הם חלק ממנהג אשכנז המקורי, בעוד שאינם כאלה.

על כן הסידורים בני זמננו הנקראים בפי כל בשם 'נוסח אשכנז' אינם לאמתו של דבר סידורי 'מנהג אשכנז' המובהקים, אלא סידורים שמבוססים על הנוסח של 'אשכנז' עם תוספות ושינויים שהתקבלו בזמנים מאוחרים יותר במזרח אירופה, כמו שבמקביל הסידורים המכונים כיום בשם 'נוסח ספרד' אינם סידורי ספרד אמיתיים אלא מתבססים על נוסחים של יהודי ספרד עם שינויים והוספות שאומצו בידי המתפללים במזרח אירופה. כשם שיהודי ספרד המקפיד על מסורת אבותיו, אינו מתפלל מתוך 'סידור ספרד' מזרח אירופאי, כך בן אשכנז המקפיד על 'מנהג אשכנז' כמסורת אבותיו, אינו יכול למצוא את מבוקשו בסידור 'נוסח אשכנז' מזרח אירופאי.

נציין את עבודתו החשובה והמקיפה של החכם ר' שלמה טל ז"ל בסידור "רנת ישראל", שהוצא בהוצאה יפה ומשובחת הוא ערך והוציא גם סידורים ומחזורים נוסח אשכנז וגם נוסח ספרד - וערך וסידר את הסידורים ואת נוסח התפילה שלהם במקורותיו - באופן מושלם וזכותו גדולה מאד מן השמים. אכן ארשה לומר על עבודתו: "קב ונקיי".

קביעת נוסח התפילה - הלכה למעשה

בשאלת קביעת נוסח התפילה במקום שיש ציבורים שונים או ארעו חילופי אוכלוסין, וכן בשאלת הסמכות לקביעת נוסח התפילה או ההברה בה היא נאמרת - עסקו הרבה מרבתינו שבארץ-ישראל. כידוע, בארץ, בגלל קיבוץ הגלויות, שאלה זו היא מאד אקטואלית.

כמו כן, הרבו הפוסקים האחרונים לעסוק בשאלת: "דינו של יחיד המזדמן בדרך ארעי או בדרך קבע למקום תפילה שהנוסח שמתפללים בו שונה מהנוסח שהתפללו בו אבותיו". בדרך כלל ההלכה היא שלעולם לא ישנה אדם מנוסח אבותיו. אך במקרה כזה, דעת רוב הפוסקים היא שביני לבין עצמו, אל ישנה. אך, אם הוא עובר לפני עמוד התפילה או אומר בקול ברכות ותפילות וקדישים שמוציא בהן את הרבים, אל ישנה מנהג המקום.

כמובן, שהלכה למעשה יש לשאול שאלת חכם את המרא דאתרא - רב המקום, ולנהוג לפי הוראותיו.

לתועלת המעוניינים, אציין כאן רק כמה מפוסקי דורנו שעסקו בשאלה זו, שראוי לעיין בהם, לפני נקיטת עמדה - הלכה למעשה.

בנושא קביעת נוסח התפילה וברכותיה עסקו, בין היתר, הפוסקים הגר"מ פיינשטיין באגרות משה או"ח ח"ב סימן כ"ג וכן או"ח די סימן ל"ג, בשו"ת מנחת יצחק ח"ז סימן ד' וכן בשו"ת ישכיל-עבדי ח"ב סימן ג', בשו"ת שרידי אש ח"ב סימן י"א, וכן כפי שהזכרנו עסק בנושא זה הרבה גיסי המנוח שר-התורה והרב הראשי לישראל מרן הגר"ש גורן זצ"ל, שעסק הרבה בשאלה זו. ראה תשובותיו שיצאו זה עתה לאור בספר "תרומת הגורן" סימן י"ח בענין תלמידי ישיבות שבביתם נהגו בנוסח מסוים ובישיבה נוסח אחר כיצד ינהגו? סימן י"ט: באלפנא לבנות שנהגו להתפלל רק בנוסח ספרד האשכנזי והמפקח דורש לשנות את הנוסח לנוסח-ספרד ועדות מזרח (כי רוב התלמידות ספרדיות), סימן כ' - דיון עקרוני בענין ה"נוסח האחד" (שם עמודים 52-56 ראה שם כל דבריו).

אבקש לציין כי הבאתי רשימה מאד חלקית ואפילו לא ציינתי כל מה שכתבו גדולי הראשונים והאחרונים ראה טושי"ע ונו"כ או"ח סי' ס"ח ונו"כ בענין הפיוטים, ועוד ועוד ואכמ"ל. ראה מה שכתב וסיכם בענין זה, והביא דעות פוסקי דורנו הגר"ש אוירבך זצ"ל ויבדלח"ט הגר"ש אלישיב שליט"א ומה שכתב בענין זה בסי' "תפילה כהלכתה" (להרה"ג ר"י פוקס שליט"א פרק ד' "נוסח הברה ומנהג"). אציין כי את כל המקורות ליקט והביא והסיק הלכה-למעשה ידידנו הרב הגאון אברהם מיכאל הלפרין שליט"א רבה של שכונת גבעת שפירא בירושלים בספרו שו"ת "אמרי הלכה ומנהג" סימן ה' עמודים כ"א - ל"ו, שסיכם הנושא וכל המקורות, יישר-כוחו.

מטרתנו במאמר זה היתה לסכם ולברר את הנושא, ולא להסיק מסקנות הלכתיות! כאמור הלכה למעשה, יש לנהוג לפי פסקו של רב-הקהלה מרא דאתרא. על כל פנים יש לעשות הכל כדי להמנע מן המחלוקת.

יהי רצון מלפני אבינו שבשמים לשלוח לנו במהרה את מבשר הגאולה אליהו הנביא זכור לטוב ויבשר לנו בשורות טובות ישועות ונחמות, שיבא אלינו במהרה עם משיח צדקנו. אליהו הנביא זכור לטוב הוא יורנו ויורה לכל קהלות ישראל וקיבוץ גלויותיהם, נוסחיהם ומנהגיהם, את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו במהרה בימינו - אמן, כן יהי רצון.